BİR İSLAM İLİMLERİ KLASİĞİ OLARAK EŞ- ŞEHRİSTÂNÎ'NİN *EL- MİLEL VE'N- NİHAL*'İ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Ramazan KARAMAN *

Özet

Bir İslam İlimleri Klasiği Olarak eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i Üzerine Düşünceler

El-Milel ve'n-Nihal, XI-XII. Yüzyıl bilginlerinden Şehristânî'nin eseridir. Gerek kendi döneminde ve gerekse ondan sonraki dönemlerde ilmî çevrelerde geniş yankılar uyandırmıştır. Bu makâlede amacımız, söz konusu eserin, İslam dünyasında, Dinler ve Mezhepler Tarihi bakımından meşhur olduğu kadar, İslam toplumlarının tarihi seyri içinde gelişen olayları konu edinmesi ve açıklaması bakımından öncelikle, İslam Tarihi olmak üzere, İslam dünyasında gelişen Kelam, İslâm Felsefesi, Din Sosyolojisi vs. İslâm ilimleri için vazgeçilmez bir kaynak olması sebebiyle önemli bir İslam klasiği olduğunu belirtmektir.

Anahtar kelimeler: Dinler, Mezhepler, Şehristânî, İslâm ilimleri, İslâm klasiği, İslâm Kültürü, İslâm Düşüncesi.

Abstract

Some Thoughts on al-Sahristani's work "al-Milal va'n-Nihal" is defined as a classical of Islam

Al-Milal va-n Nihal is a work written by Sahristani who is a famous scholar of the 11th and 12th century. In this article we tried to point out that work is well-known in the respect of history of Islam as well as history of religion and history of sects among the Islamic world. In this work it is dealt with the events which occured during the historical process of Islamic world till that times above and also explained the causes all of them. So we tried to mention that work is indispensable source primarily for History of Islam and for other Islamic sciences such as Theology, Islamic Philosophy, Sociology of Religion.

Key words: Religions, Sects, Sahristani, Islamic sciences, classic of Islam, culture of Islam, Islamic Thought.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

El-Milel ve'n-Nihal, XI-XII. Yüzyıl Horasan bilginlerinden Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebu Bekr Ahmed eş-Şehristânî'(ö.1153)nin eseridir. Eser, Felsefe, Kelam, Mezhepler ve Dinler Tarihi sahasında kaynak kabul edilmiştir. Gerek kendi döneminde ve gerekse ondan sonraki dönemlerde ilmî çevrelerde geniş yankılar uyandırmış, sahasında tek eser olarak değerlendirilmiştir.

İslam Dünyasında, önceleri, herhangi bir fırkanın görüşünü ihtiva eden, savunan makaleler (makâlat) ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bu makâleler, Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı olduğundan, yazarlarına ve onların fikirlerine karşı nefret uyandırmıştır. Bu durum, daha sonraları kitaplarda birtakım fasıllar, müstakil risaleler, genel olarak İslam Kültür Tarihi'nde el-milel ve'n- nihal diye bilinen, muhtelif fırkaların, mezheplerin, dinlerin görüşlerini ve fikirlerini ihtiva eden kitapların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çoğunluğu Ehl-i Sünnet'ten olan müelliflerin gayeleri; İslam'ı tam olarak anladıklarını kabul ederek fikirlerini müdafaa, muhtelif fırkaların görüşlerini de çürütmek olmuştur. Şehristânî ise, eserini, dünyadaki din ve mezhep sahibi insanların makâlelerini inceleyip kendi kaynaklarından görüşlerini vermeye çalıştığını, "okuyanlara ibret, ibret alanlara da bir ışık olsun" diye yazdığını belirtmiştir.[1]

Bu eser, İslam Dünyasında, Dinler ve Mezhepler Tarihi bakımından meşhur olduğu kadar, İslam toplumlarının tarihi seyri içinde gelişen olayları konu edinmesi ve açıklaması bakımından başta İslam Tarihi olmak üzere, İslam dünyasında gelişen Kelam, İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi vs. temel dinî bilimler için de vazgeçilmez olup, bu yönüyle önemli bir İslam klasiğidir.

Genel olarak, İslam mütefekkirleri öteden beri sadece kendi dinleri ve toplumlarının problemleri üzerine eğilmek suretiyle kapalı bir devreye kendilerini hapsetmek yerine, dünyada yalnız yaşamadıklarının şuurunda olarak başka dinler ve toplumları da araştırma kapsamına almayı ihmal etmemişlerdir. Bilhassâ Abbasiler devrinde bütün ilim dallarında kaydedilen büyük gelişmeler, Müslüman âlimlerin başka dinler, toplumlar, kültür ve medeniyetlere açılmalarına imkân vermiştir. Nitekim bu dönemde eski Yunan, İran ve Hint kültürlerinden önemli tercümelerin yapıldığı bilinmektedir.

Gerek Me'mun gerekse halefleri dönemlerinde bilhassa Süryanî mütercimler vasıtasıyla eski Yunanca'dan Arapça'ya geniş bir tercüme faaliyetinde bulu-

1 Abdurrahman Küçük vd., "el- Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXX, s. 1.

nulduğu görülmektedir. Aynı şekilde İran dini ve esatîrine dâir kitaplar Arapça'ya çevrilirken Hint dinleriyle ilgili tercümelerin yapıldığı da dikkati çekmektedir. Said Feyyumî Tevrat'ı ve Yahudi dininin hükümlerini içine alan Talmud'u Arapça'ya çevirmişti. Hrıstiyan din ve mezhepleri üzerine yapılan incelemeler ise Hint, Çin ve eski Mısır dinlerine kadar uzandı. Bilhassa İbnu'l-Mukaffa'ın Pehlevice'den çevirileri dikkati çekiyordu. Böylece dinler ve mezhepler tarihi bakımından olduğu kadar genel ve sistematik din sosyolojisi açısından da bugünkü görüşlere yakın düşünce ve bilgileri ihtiva eden eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bu cümleden olarak Ebu Mansur Abdulkahir el- Bağdadî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı, Tahir b. Mutahhar el-Makdisî'nin *Kitab el-Bed' ve't-Tarih*'i, İslam fırkaları ve mezheplerinin yanı sıra Çin, Hint, Tibet, Türk-İran, Yahudi, Hrıstiyan ve Sabiî akideleri ve cemaatleri üzerinde de durmaktadırlar. İbn Hazm'ın *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*'i ile Bîrunî'nin *Tahkiku mâ li'l-Hind*'i oldukça dikkate değer eserlerdendir.[2]

İslam Fırkaları Tarihi, fırkalardan her birinin doğmasına sebep olan âmillerden ve her fırkanın inandığı veya İslam topluluğunda tatbik edilecek bir şeriat olarak, İslam dininin anlayış şekillerinden bahseder. Bu mânâda İslam Fırkaları Tarihinin vazifesi, İslam'da dinî hayatın tarihini ve bazen kuvvetlenip genişlemeye, bazen de duraklama ve zayıflamaya sebep olan âmillerin bu hayatta oynadığı rolü kontrol etmektir. Bunun için de İslam Fırkaları Tarihine dair eserlerin Hicrî 3. yy.dan itibaren telif edilmeye başlandığını görüyoruz.

"Fırak" ve "el-Milel ve'n-Nihal" başlıklı olanlar, yalnızca İslam Fırkalarını değil, aynı zamanda diğer dinleri ve mezheplerini de ihtiva eder. Bu durum bir zaruretten doğmuştur. Çünkü artık çeşitli din ve mezheplere mensup insanların yaşamakta olduğu İslam Coğrafyası, Müslümanların hâkimiyetleri altında bulundurdukları veya komşu oldukları zümrelere inanışlarını tanıtmak hakları idi. İslam fırkaları arasında bazıları vardır ki, görüşlerinde eski inanışlarından etkilenmiş ve İslam inancı dışında olan birtakım fikirleri benimsemişlerdi. Bu görüş ve fikirlerin kaynağını göstermek için, çeşitli din ve mezheplerin görüşlerini aksettirmek gerekli idi. Bu tür eserlerin yazılışındaki en mühim âmillerden biri ve belki de en önde geleni, Ehl-i Sünnet'in İslâm'ı savunma vazifesini yüklenmiş olması idi. Bunların önde gelen vazifesi, Resulullah'tan miras kalan Kur'an ve Hadisi; siyasî, içtimâî bir takım gayelerle veya yabancı kültürler istikametinde ya da alışılmışın dışında ele alan tefsir ve te'villerin nüfuzundan

2 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 106-107.

kurtarmaktı.[3]

2. Yazarın Hayatı Ve İlmî Kişiliği

Şehristânî, Ebu'l-Feth Tacüddin (veya Lisanüddin, Hüccetülhak) Muhammed b. Abdu'l-Kerim b. Ebu Bekr Ahmed (1076?-1153) Ortaçağ İslam dünyasının en büyük dinler tarihçisi olup 1076'da Horasan'ın kuzey sınırında bulunan Şehristan'da[4] doğmuştur.[5]

Şehristânî, ilim tahsiline babası vasıtasıyla Kur'an-ı Kerim'le başladı. Memleketinde çeşitli hocalardan Arap dili ve edebiyatı, matematik ve mantık gibi alet ilimlerini öğrendi. Sonra çeşitli ilimleri tahsil etmek üzere Harezm şehrine gitti. Şehristânî'nin bu seyahati konusunda farklı rivayetler de vardır. Bir rivayete göre, Şehristânî, ilk olarak Nişâbur'a seyahat etti. Diğer bir rivayete göre ise, Şehristânî Harezm'e, Nişâbur seyahatinden daha sonra gitti. Şehristânî, Harezm şehrinden ayrıldıktan sonra Nişâbur'a gitti ve orada İmam Gazâlî'nin ders arkadaşlarından olan Şafiî fakih Ahmet Havafi ve Ebu Nasr Kuşeyrî gibi alimlerden fıkıh tahsilinde bulundu. Daha sonra Ebu Nasır el-Ensarî'den kelam, cedel usulü ve ilahiyat felsefesi okudu. Şehristânî'nin Nişâbur'da kaldığı süre kesin olarak bilinmemekle birlikte onun ilmî seviyesinin kemâl derecesine burada ulaştığı bilinmektedir. Şehristânî, Nişâbur'dan ayrıldıktan sonra tekrar Harezm'e gitti ve devrinin bazı meşhur ulemasıyla tanıştı. Fakih Esat Müheynî, Farisî tarihçi Muhammet bin Mahmut bin Aslan Harezmî'yle tanışarak çeşitli konularda tartışma imkânı buldu. Harezm' de bir müddet kaldıktan sonra 510/1116'da hac fârizasını yerine getirmek üzere Hicaz'a gitti. Dönüşünde kadim dostu Esat Müheynî vasıtasıyla Bağdat'taki Nizâmiye medresesinde ders verme imkânı buldu. Verdiği dersler ve vaazlar neticesinde halk nezdinde itibar buldu ve burada üç sene kadar kaldı. Sonra Horasan'a giderek burada Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Abu'l-Kasım Muhammed bin el- Muzaffer'in hizmetine girdi. Burada kaleme aldığı *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserini bu vezire ithaf ettiği anlaşılmaktadır. Şehristânî, daha sonra Tirmiz'e gitti. *Musaraa* adlı eserini de

3 el- Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak,* çev.: E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1985, Önsöz, s. XIII.

4 Kaynakların bir çoğu Şehristan ismiyle anılan üç yerin bulunduğunu birinin Türkistan bölgesinde diğer ikisinin İran bölgesinde olduğunu söylemekte, Şehristânî'nin Türkistan Şehristan'ında doğduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca bu bölgede pek çok âlim ve fâzıl ilim adamının yetiştiğini kaydetmektedirler. Bk. Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman,* Kahire 1948, c. III, s. 403.

5 Muhammet Tavit et-Tancî, "eş-Şehristanî", *İslam Ansiklopedisi,* M.E.B Yay., İstanbul 1979, c. XI, s. 393.

Tirmiz'de yazdığı rivayet edilmektedir. Şehristânî'nin ölümüne dair verilen kayıtlar onun ömrünün son yıllarını Şehristan'da geçirdiğini göstermektedir. Talebesi es-Sem'ânî onun hicrî 548/miladî1153 tarihinde burada vefat ettiğini kaydetmektedir. Kaynaklarda evlenip, evlenmediğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.[6]

Kelam, fıkıh, felsefe alanlarındaki araştırmalarının yanı sıra, özellikle dinler ve mezhepler tarihi sahasındaki yaptığı çalışmaları ile temayüz eden Şehristânî, bir yandan fakih, filozof ve tarihçi bir hüviyete sahip olarak görünürken, öbür yandan onu (hac vazifesini ifâ için gittiği Mekke'de ve dönüşte Bağdat'ta) camilerde vaz u nasihat eden ve çok güzel konuşan bir hatip olarak görüyoruz. Kaynakların verdiği bilgilere göre o, çok zeki bir insan olup hafızası çok kuvvetli idi. İnsanlara karşı nazik davranan, itidal sahibi, his ve duygularına hâkim olmasını bilen Şehristânî, araştırmalarında sağlıklı sonuçlara ulaşabilen ve ele aldığı konuları bütün yönleri ile değerlendirebilen bir kimse idi. Yaşadığı asrın pek çok bilgini gibi devamlı seyahat eden Şehristânî, yine o devrin bir çok âlimi gibi devlet adamları ile ülfet(yakınlık) kurmuş, onların hizmetine girmiş ve eserlerini onlara takdim etmiştir.[7]

Başlangıçta Şehristânî vaazlarında söz konusu ettiği meseleler yüzünden, şahsiyeti, ilmî meclislerde ve toplantılarda münakaşa edilmeye başlandı. Bu münakaşaları, mübahaseler ve ilmî mücadeleler takip etti. Genellikle münakaşalarında üstün gelmesi, ona ilgiyi arttırıyor, serbest fikirleri, felsefî düşünceleri hakkında tereddüt ve şüpheler uyandırıyordu. O, Eş'ârî mezhebini müdâfaa etmesine rağmen, bazı fikirlerinden ve bazı sözlerinden, Şia'ya ve hatta Kal'âlîler'e mensup olduğu şüpheleri uyanıyordu. Bu suretle Şehristânî'nin şahsiyeti gittikçe önem kazanıyordu.[8]

Biyoğrafisi bakımından Şehristânî'den bahseden yegâne kaynak "Ebu Sad Abdülkerim İbn Sem'ânî'nin -meşhur- Bağdat Tarihine yazdığı" Zeyl" dir..[9]

İslam dünyasına farklı düşüncelerin girmesinden sonra aynı kültür ve çevrelerin Kelam ve felsefî mirası İslam düşünürleri tarafından tartışılmaya baş-

6 Aygün Akyol, *Müsaraatü'l Felasife'ye Göre Şehristânî'nin Felsefi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 7-8.

7 Şaban Kuzgun, "Şehristânî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve *el-Milel ve'n-Nihal* isimli eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1985, sayı: 2, s. 181.

8 Yusuf Ziya (Yörükan), "eş-Şehristânî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, s. 266.

9 Yusuf Ziya (Yörükan), agm, s. 267.

lanmıştır.. Kelam ekolünün kurumsallaşma sürecinde etkili olan Eş'ari ve Gazâlî'den sonra bu ekolün en ciddi takipçilerinden birisi de Şehristânî'dir..[10]

3. Yazarın Eserleri

Şehristânî, önemli eserler vermiştir. Eserleri sayı bakımından çok fazla değilse de, öğrendiği dinî bilgileri tarafsız olarak nakledip değerlendirmesi dikkate alındığında, kalite itibariyle her zaman değerini muhafaza edebilecek seviyedir. Bu eserler[11] şöyle sıralanabilir:

1. *el-Milel ve'n-Nihâl*, Şehristânî'nin en meşhur eseri olan bu çalışması hakkında daha sonra bilgiler verilecektir.
2. *Nihayetü'l- İkdam (Veya El- Akdam) fi İlmi'l-Kelam.* Şehristânî, kelamla ilgili olan bu eserini, *el-Milel ve'n-Nihal'den* sonra kaleme almıştır. Eserin ilmî neşri Alfred Guillaume tarafından Londra'da 1934'te yapılmıştır.
3. *el-Musâra'a: el-Musara'at* yahut *Musaraatü'l-Felasife.* Eser Şehristânî'nin, İbn Sina'nın *eş- Şifâ, en- Necât, et-Ta'likât ve el-İşârât* isimli eserlerindeki ilahiyat ile ilgili konular hakkındaki düşüncelerine karşı ortaya koyduğu yedi adet itirazdan meydana gelen bir çalışmadır. *Musara'a*, Süheyr Muhammed Muhtar tarafından (Kahire 1396/1976) neşredilmiş bulunmaktadır.
4. *Mes'ele fi İsbâti'l-cevheri'l-ferd.* Maddenin parçalanamayan cüz'ü yahut atom konusunda yazılmış küçük hacimli bir risale olan bu çalışma, Alfred Guillaume'un neşrettiği *Nihâyetü'l İkdâm'ın* sonunda (s.505- 514) yayınlanmıştır.
5. *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbihu'l-Ebrâr*. Kur'an-ı Kerim'in ilk iki suresinin tefsiri olan bu çalışma 538-540 (1143-1145) yılları arasında yazılmış olup, bir giriş ve indeks ilavesiyle iki cilt olarak Tahran'da tıpkı basımı neşredilmiş bulunmaktadır(1409/1989).
6. *Meclis.* Allah'ın yaratması ve emri hususunda yapılmış olan bu çalışma, müellifin diğer eserlerinin aksine Farsça olarak yazılmıştır. Eser Celâlî Nâînî'nin, *Şerh-i hâli… âsâr-ı Şehristânî* (Tahran 1343/ 1964) adlı çalışmasının sonunda yine aynı yazarın *Dû mektub* (Tahran 1369/ 1990)

10 Aygün Akyol, *agt*, s. 10.

11 Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve' n-Nihâl,* çev.: Mustafa Öz, Ensar neşriyat, İstanbul 2005, s. 13.

adlı eserinde yayınlanmıştır.

7. *el- Menâhic ve'l- hayat.*
8. *Kıssatu Musa ve Hadır.* Hızır ile Musa'nın kıssasını konu alan bir risaledir. Bu son iki eser zamanımıza ulaşmamıştır.
9. *Risâle,* Vâcibu'l-vücud ile ilgili küçük bir risaledir. Tıpkıbasımı Nâînî'nin *Dû mektub'unda* bulunmaktadır.
10. *Risâle ilâ Kadî Umer b. Sehl.* İbn Sina'ya karşı yazılmıştır.
11. *Risâle ilâ Muhammed Sehlânî.*
12. *Şerhu Sûreti Yusuf.* Son üç eser yazma olup yayınlanmamıştır.

Tarihçilerin zikrettiği başka eserleri de vardır.[12] Kaynaklar, onun bu eserinin ve diğer eserlerinin, Eş'ârî mezhebine göre yazılmış ve Eş'ârî mezhebini savunmak maksadıyla vücuda getirilmiş olduğunu söylemek ve kitaplarının bir fihristini yapmakla yetiniyorlar. Müellifin en makbul eserleri; Felsefeye, Kelama ve Mezheplere dair olanlardır.

4. Eserin Tahlili ve Değerlendirilmesi

el-Milel ve'n-Nihâl adlı kitap, Farsça, Türkçe ve Almanca dillerine çevrilmiştir. Aynı zamanda Avrupa'da birkaç kez olmak üzere İran, Hindistan ve Türkiye'de basılmıştır. Mısır'da birkaç baskısı görüldüğü gibi bazıları da onu tahkîk etmiş ve yorumlamışlardır.

İlmi çevrelerde geniş yankılar uyandıran, tertib ve tasnif itibari ile de mükemmel kabul edilen *el-Milel ve'n-Nihâl,* pek çok defa yeniden neşredilmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Ayasofya Kütüphanesinde Farsça eski bir nüsha mevcuttur. Şehristânî'nin bu eserinin, Nuh b. Mustafa tarafından, 1070/1649'da Arapça harfleri ile Türkçe (Osmanlı Türkçesi), yoruma dayalı, özet bir tercümesi yapılmıştır. Şehristânî ve eserleri konusunda Türkçe başka makaleler de yazılmış, doktora ve yüksek lisans tezine konu olmuştur.[13]

---

12 bk. A. Küçük ve diğerleri, agm, s. 9.

13 Nuh b. Mustafa, *Tercüme-i el- Milel ve'n-Nihal,* Matbaa-i Amire, İstanbul 1279/1862; Yusuf Ziya (Yörükan), "eş-Şehristânî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926-1927, sayı: 3, s. 262-314, 186-277; Lütfi Doğan, *"el-Milel ve Yazarı", "Beş Önsöz Tercümesi", İslam Mecmuası*, Ankara 1956-1957, c. I, sayı: 8-9. Bu tercüme ilk iki mukaddime ile sınırlı kalmış ve devam etmemiştir. Muhammet Tavit Tancî, *"Şehristaninin "el- Milel ve'n- Nihal'i"(Arapça metinlerde neşredilmeyen kısımlar),* İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1958, c. V sayı: I- IV, s. 1-6; Muhammet Tavit Tancî, "Şehristanî", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Yay., İstanbul 1979, c. XI, s. 393; Ömer Faruk Harman, *Dinler Tarihi Açısından Şehristânî ve el- Milel ve'n-Nihal* (Doktora Tezi,

Şehristânî'nin, bu eserinde dinin, mezhep ve felsefenin bir kaynaktan geldiğini göstermeye gayret ettiğini görüyoruz. Zaten mezhepler ile filozofların hallerine ait fikirlerini ve yazılarını bu eserinde toplamış olması bu anlayışının gereği olarak görülebilir.

5. Eserin İçeriği

5.1. El-Milel Ve'n-Nihal'in Bölümleri

Bu eserin birçok nüsha ve baskıları vardır. İnceleme konusu olan eser, Mısır baskısı olup, Fethullah Bedran tarafından hazırlanmıştır. Bu baskıda bölümlerinin tasnifini vermekle eserin genel çerçevesini takdim etmeye çalışacağız.

Baskıya Hazırlayanın Önsözü (s. 1)

Müellifin Başlangıç Yazısı: Sultan Sencer'in veziri Muzaffer'e Sunuş Yazısı. (s.1-5), 1.Mukaddime: İnsanlığı (Beşeriyeti) Sınıflandırma (ss. 6-7), 2. Mukaddime: İslam Fırkalarının İhtilaflarına Sebep Olan Konular (ss. 8-11), 3. Mukaddime: Mahlukâtta Vâki Olan İlk Şüphe (ss.12- 16), 4. Mukaddime: Müslümanlar Arasında Vukuu Bulan İlk Şüphe (ss. 17-34), 5.Mukaddime: Bu Şekil Üzerine Kitabın Tertip Edilme Sebepleri (ss. 35-40), Mukaddimelerin Sonucu(ss. 41-42), Tasdir: Beşeriyetin Mezheplere Ayrılması (ss. 43-46).

Birinci Kısım

I. Bölüm (s. 48- 480)

A. Müslümanlar (ss. 51-480),

1. Mukaddime: İslam'da Usül ve Füru Meselesi (ss. 56-59), 2. Mukaddime: Büyük İslam Fırkaları (s. 60), a) Mutezile ve Kolları (ss. 61-132), b) Cebriye ve Kol-

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde mevcut daktilo yazması); Şaban Kuzgun, "*Şehristânî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve "el- Milel ve'n- Nihal" İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi"*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 2, Kayseri 1985, s. 179-208 ; Abdurrahman Küçük vd., "*el-Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)"*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXX., s. 1-33 ; Aygün Akyol, *Müsaraatü'l Felasife'ye göre Şehristânî'nin Felsefi Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve' n-Nihâl*, çev.: Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005; Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l- Feth Şehristânî, "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, Notlarla Yayıma Hazırlayan: Murat Memiş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

ları (ss. 133-144), c) Sıfatıye ve Kolları (145-194), d) Havariç ve Kolları (ss. 195-256), e) Murcie ve Kolları (ss. 257-276), f) Şia ve Kolları (ss. 277-488), Ehl- i Füru: İçtihat ve Müçtehit ile İlgili Hükümler (ss. 449-480)

II. Bölüm (ss. 481-552)

B. Ehl-i Kitap (ss. 481-552), 1.Mukaddime: Ehl- i Kitap ve Ehl- i Kitaba Benzeyenler (ss. 483-484), 2. Mukaddime: Ehl- i Kitap ve Ümmîler (ss. 484-486), 3. Mukaddime: Yahudi ve Hrıstiyanlar (ss. 487-490).

1. Yahudiler (ss. 492–520)

Mukaddime: Kitapları, Mezhepleri, İttifak ve İhtilaf Ettikleri Konuları (s. 491-502),

Mezhepler: İnaniye, İsâvîye, Mukaribe, Samire (ss. 503-517)

2. Hristiyanlar (ss. 491-550)

Mukaddime: İsa'nın Ümmeti, Mezhepleri ve Konuları (ss. 521-528), Mezhepleri: Melkaniye, Nasturiye, Yakubiye (ss. 529-543), SONUÇ: Hristiyanların İttifak Ettikleri ve Ayrıldıkları Konular (ss. 545-550), Baskıyı Hazırlayanın Sözü: (ss. 551)

III. Bölüm (ss. 552-658)

C. Ehl- i Kitaba Benzeyenler (ss. 553-656), 1. Mukaddime: Hz. İbrahim'in Sahifeleri (ss. 551-558), 2. Mukaddime: Mecûsîler, Senevîler, Manilik ve Diğer Fırkalar (ss. 559-616)

1. Mecûsîler (ss. 569-616)

Mukaddime:Asıl Mecûsîlerin İnançları (ss. 569-571),

Mezhepleri:Keyumersiye, Zervanîye, Zerdüştiye (572- 616), Ceyhanî'nin Naklettiği Zerdüşt' ün Makalesi (ss. 597-616)

2. Senevîler (ss. 648-650),

Mukaddime:Senevîlerin İnançları, İttifak Ettikleri Hususlar (s. 618), Mezhepleri: Manilik, Mazdekîlik, Disanîlik, Merkayümîlik (ss. 619-647)

3. Keynevîlik (ss. 648-650)

Sonuç: Mecûsîlerin Ateş Evleri (ss. 651-655)

İkinci Kısım (ss. 656-1312)

Sabiîler, Felsefeciler, ve Diğerlerinden Akla Dayanarak Görüş ve Rey Sahibi Olanlar (ss. 659-1311), İlave: Dayandıkları Temel İlkeler (s. 660),

1. Mukaddime: Rey ve Görüşe Bağlı Olanların Sınıflandırılması (ss. 661-664), 2.Mukaddime: İnsanlığın Sınıflandırılması (ss. 665-666)

I. Bölüm (s. 552-792)

Sabiîler (ss. 667-690), Mukaddime: Ruhânînin Mânâsı (ss. 673-678), Sabiîlerle Hanîflerin Münazarası (ss. 679-756), Büyük Hürmüz'ün Hükmü (ss. 667-780), Heykel ve Şahıslara Tapanlar (ss. 781-790), Hırmanîler (Harranîler) (ss. 781-790), Baskıyı Hazırlayanın Sözü- Şehristânî ve Sabiîlik (s. 791).

II. Bölüm (s. 793-1312)

1- Felsefeciler (ss. 793-1216), 2-Yedi Hakîm (Öncekiler) (ss. 801-896), 3- Usûl Hakîmleri(ss. 961-1047), 4-Yunan Hakîmleri (ss. 961-1047), 5-İslam Felsefecileri (ss.1049-1216), 6-Cahiliye Çağında Arapların Görüşü ve Reyleri (ss. 1217-1264), 7-Hint'lilerin Görüşleri (ss. 1265-1311), 8- Mukaddime:Hint Fırkaları (ss. 1267-1268), a) Brahmanlar (ss. 1269-1280), b) Ruhçular (ss. 1281-1288), c) Gezegenlere Tapanlar (ss.1289-1292), d) Putlara Tapanlar (ss.1293-1300), 2- Hint Hakîmleri (ss. 1301-1310), Müellifin Son Sözü (s. 1311), Baskıya Hazırlayanın Sözü (s. 1312).

Eserin tahlili için üç değişik noktadan hareket etmek gerekiyor. Çünkü *el-Milel ve'n-Nihal*, aynı zamanda mezhepler, dinler ve felsefe tarihi olma özelliğini taşımaktadır. Müellifin bir mezhebi değerlendirirken, bir filozofu incelerken, takip ettiği metot nedir? Ve dinleri nasıl izah etmiştir? Esasen, Şehristânî'nin mukaddimelerdeki fikirleri, Şiilik ve Sünnilik mes'elelerinde büyük tartışmalara sebep olmuştur.[14]

Şehristanî'nin fikir ve düşüncelerini bu mukaddimelerin teşkil ettiğini anlamaktayız. O, birinci ve ikinci mukaddimede, bir mezhebin teşkili için açıklayıcı vasıflar lazım olduğunu araştırırken, istikrarlı bir prensip ve sabit bir usûl

14 Ziya Yörükan, agm, s. 285.

olmak üzere dört kaide bildirmiştir ki, bu esaslar çerçevesinde meydana gelen ihtilafları müstakbel bir mezhep addederek bunlar haricinde cereyan eden ihtilafları teferruattan saymaktadır.[15]

1.ve 2. mukaddime, dinlerin ve mezhepleri tasnif, ve eserinin tertibi için neler düşündüğünü ortaya koyuyor. Aynı zamanda ikinci mukaddimede bir mezhebi yazmak için ne suretle hareket edeceğini yazarak, bu hususta iki usûl tanıdığını belirtir.

a) Meseleleri esas alıp mezhepleri o esaslara dayandırmaktan ibaret olan prensibi kabul etmediğini,

b) Birinci prensibin aksine, mezhep sahiplerinin ve ilim adamlarını esas alarak, meseleleri bu esaslara teferru ettiren yolu tercih ettiğini söylüyor. Çünkü, onun fikrine göre, bu usûl, daha iyi zapt daha iyi tahdit ederdi.[16]

Şehristanî, üçüncü ve dördüncü mukaddimelerinde de, dinlerin ve mezheplerin ihtilaf sebeplerini ve bu ihtilafların menşei olan şüpheleri göstermiştir.

el-Milel ve'n-Nihal'in mukaddimesinde beşeriyet, inançları bakımından iki kısma ayrılıyor:[17]

1. Vahye İnanarak Din ve Şeriat Sahibi Olanlar: Müslümanlar, Hristiyanlar, Mecûsîler, Yahûdîler.
2. Vahye İnanmayıp Akla Güvenen Rey ve Görüşleriyle Hareket Edenler: Felsefe, Dehrîyun, Sabiîler.

Din ve Şeriat Sahipleri: a) Müslümanlar, b) Kitap Ehli Olanlar (Müslümanlardan Başka), c) Ehl-i Kitaba Benzeyenler (Onlara yakın olanlar).

Şehristânî, Müslümanlar bahsini, İman, İslam ve ihsan kelimelerinin mânâca farklarını açıklayarak konuya giriyor. Sonra İslamî mezheplerin hususiyetleriyle birlikte zikrediyor.[18]

Şehristânî mezhepleri incelemeden önce İslamiyette usûl ve furuun ne olduğunu kısaca açıklıyor.[19]

"Bazı Kelamcılara göre Allah"ı sıfatlarıyla bilmek, peygamberleri delil ve mûcîzeleriyle bilmek usûlcü olmaktır. Din, bilme ve itaat etme gibi iki kısma

15. Aynı makale, s. 187.
16 Aynı makale, s. 285.
17 eş-Şehristânî, *Kitab el-Milel ve'n-Nihâl*, neşr.: Fethullah Bedran, Kahire 1910, c. I, ss. 6-7.
18 Aynı eser, ss. 53-55.
19 Aynı eser, s. 56.

ayrılınca, bilgi ve iman asıl; itaat ve ibadet fer'i olur. Tevhit ve bilgi hakkında konuşanlar, usûlcü, itaat ve ibadet hakkında konuşanlar furucu olur."

Müslümanlar

Şehristânî, Mezheplerin ortaya çıkışını şöyle açıklıyor:[20]

> "Usûlcüler, Allah'ın birliğini, adaletini, vaad ve vaidi, akli ve nakli deliller olmak üzere dört konuda ihtilaf ettiler."

Şehristânî bu görüşlerin çatışması bakımından İslam mezheplerinin doğduğunu açıkladıktan sonra mezhepleri tek tek incelemiştir. Büyük İslam mezhepleri şunlardır: Mu'tezile, Cebriye, Sıfatiye, Havaric, Mürciye, Şia, bunlar da bir takım kollara ayrılarak sayıları 73 rakamına ulaşır.

Kitap Ehli Olanlar

Şehristânî, Müslümanlığın dışındaki vahye dayanan dinleri ehl-i kitap olanlar ve ehl-i kitaba benzeyenler olarak iki kısma ayırıyor. Yahûdîlik ve Hristiyanlığı birlikte incelemekte ve bu iki dinin her birini tek tek incelemekte.

Ehl-i Kitaba benzeyenler

Şehristânî ehl-i kitaba benzeyenleri şöyle açıklayabiliriz diyor: "Hz. İbrahim'in sayfaları ilmî ve amelî hükümler bulunması bakımından ve Allah Teâlâ tarafından gönderilmesi hususunda kitap hükmündeyken, Mecûsîler daha sonraları onlarda birtakım tahribatta bulunmuşlar. Allah (cc) da sayfaların hükmünü kaldırmıştır. Bu bakımdan Mecûsîlerle ticaret akdi caizdir. Fakat kestikleri yenmez, kadınları ile evlenilmez.[21]

Sonuç

Karışık gibi görünen bu tertibin büyük fayda temin ettiğini kabul etmeliyiz. Eserin önemini, iyi bir tasnifi oluşundan anlıyoruz. Şehristânî'nin bu mevzu üzerinde iyi bir tasnif çerçevesinde ilk yazı yazan kişi olduğunu düşünürsek; bu karışıklığın ne derece önemsiz olduğunu görürüz. Fikirlerin henüz, tasnif ve insicama(bütünlüğe) alışmadığı bir devrin âliminden bugünün mükemmelliğini isteyemeyiz.

---

20 Aynı eser, s. 55.

21 Aynı eser, s. 484.

Bununla birlikte, Şehristânî 5.mukaddimede mesela: Şüpheleri sayarken Allah'ın hikmetinin siyâkına ve sistemi gereklerine göre varid olan soruları büyük mantıkî hüner içinde ortaya koymuştur. Hâricîlerin "Hüküm Ancak Allah'tandır, İnsanlar Hükmedemez". Sözüyle şeytanın "ben ancak sana secde ederim, beşere secde edemem" demesi arasında gördüğü uygunluk da pek ince ve aklidir.[22]

Milel ve Nihal tarzında eser yazan alimlerin naklettikleri bilgiler, birbirlerinden aldıkları bilgilerdir. Bunların çoğunda naklettikleri kaynağın sözleri yazılmadığı gibi bütün aldıkları bilgilerde kaynak zikretmemektedirler. Nakillerde en fazla itimada değer olan Eş'ârîdir.

Elimizde bulunan nüshalar eksiklik ve karışıklıktan uzak olmasına dair, bir incelemesinde Prof. Dr. Muhammed et-Tancî, "Bu mes'elede bir hüküm verebilmek için Arapça metninin el yazmalarının karşılaştırılmalı bir çalışmasının yapılması gereklidir."diyor. [23]

El-Milel ve'n-Nihal ile ilgili başka bir değerlendirmede ise: *el-Milel ve'n-Nihal,* başta Farsça, Türkçe ve Almanca olmak üzere birçok dile tercüme edildiği gibi, Arapça muhtelif baskıları da mevcuttur. 1947 yılında Muhammed Fethullah Bedran tarafından Mısır'da neşredilen baskı yanında 1975 yılında Beyrut'ta Muhammed Seyyid Geylanî tarafından neşredilmiş bir baskı daha vardır ki bu baskıda ikinci cildin sonuna bir zeyl konulmuş, bu zeylde Şehristanî'nin temas etmediği bazı dinler ve meseleler izah edilmiştir.

Şimdiye kadar yapılan neşirlerde Türkiye'de bulunan yazma nüshalardan faydalanılmadığı görülmektedir ki, Türkiye'deki muhtelif kütüphanelerde bulunan yazma nüshalar, karşılaştırılarak bu eserin yeniden neşredilmesi çok faydalı olacaktır.[24] Bilimsel ve eksiksiz bir kaynak olması açısından Türkçeye kazandırılan *el-Milel ve'n-Nihal* tercümelerinde bu durumun gözetilmesi gerekirdi. Bunun için Türkiye'deki diğer kütüphanelerde bulunan el yazma nüshaları incelenerek tahkikli neşri ve tercümesinin yapılmasının gerekli olduğunu düşünüyoruz.

22 Ziya Yörükan, agm, s. 310.
23 Ziya Yörükan," eş- Şehristânî", *Dâru'l- Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, s. 223.
24 Şaban Kuzgun, agm, s. 185.

Kaynakça

Akyol, Aygün, *Müsaraatü'l Felasife'ye göre Şehristânî'nin Felsefi Görüşleri,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Doğan, Lütfi, "el- Milel ve Yazarı: Beş Önsöz Tercümesi", *İslam Mecmuası*, Ankara 1956, 1957 c. I, sayı: 8, 9, (Bu tercüme ilk iki mukaddime ile sınırlı kalmış ve devam etmemiştir).

eş-Şehristânî, *Kitab el-Milel ve'n-Nihâl,* neşr.: Fethullah Bedran , Kahire 1910, 2 cilt, 1. bs.

--------, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihâl*, çev.: Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

el- Bağdâdî, *el-Fark Beyn'l-Fırak*, çev.: E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1985.

Harman, Ömer Faruk, *Dinler Tarihi Açısından Şehristânî ve el- Milel ve'n-Niha,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde mevcut daktilo yazması.

İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, Kahire 1948, c. III.

Kuzgun, Şaban, "Şehristânî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve "el- Milel ve'n- Nihal" isimli eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1985, sayı: 2, ss. 179- 208.

Küçük, Abdurrahman vd., "el-Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXX, s. 133.

Nuh b. Mustafa, *Tercüme-i el-Milel ve'n-Nihal,* Matbaa- i Amire, İstanbul 1279/1862.

Tancî, Muhammet Tavit, *"eş-Şehristânî'nin Kitabu'l-Milel ve'n-Nihâl'i"* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1956, c. 5.

--------, "Şehristânî'nin *"el-Milel ve'n-Nihal'i"* Arapça metinlerde neşredilmeyen kısımlar), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara 1958, c..V, sayı: I- IV, s. 1- 6.

--------, "Şehristanî", *İslam Ansiklopedisi,* MEB Yay., İstanbul 1979, c. XI, s. 393.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi,* İnsan Yay., İstanbul 1998.

Yusuf Ziya Yörükan, *"eş-Şehristânî"* Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1926-1927, sayı: 3, s. 262-314, sayı: 5- 6, ss. 186-277.

--------, *Ebû'l- Feth Şehristânî Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, Notlarla Yayıma Hazırlayan: Murat Memiş, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.